

חבלי-בראשית של פתח-תקוה

מרדכי אליאב

נסיונות ראשונים

מתחילת שנות השבעים למאה הי"ט, זמן-מה לאחר 'פריצת החומות' וייסוד השכונות הראשונות בירושלים שמחוץ לעיר העתיקה, גברו מאמצייהם של צעירים בעלי יזמה, מפעילי היישוב הישן, להגשמת כיסופיהם להתיישבות חקלאית יהודית. אין זה מקרה, כי יזמה זו יצאה מקרב אותה קבוצה, שבנתה את השכונות הראשונות, שכן המניע העיקרי לכל פעולותיהם היתה השאיפה לפרודוקטיביזציה בכל הדרכים האפשריות. אך בעוד מפעל השכונות זכה לברכתם של הרבנים והנהגת היישוב, הסתייגו ראשי המימסד מרעיון ההתיישבות, ורק אחדים מהם גילו אהדה לפעולת היוזמים, שנאלצו לפעול לא פעם בחשאי ובתנאי-מחתר.

אמנם מעטות ומעורפלות הידיעות על השנים הראשונות, אך מסתבר, שלמן שנת תרל"א (1871) החלו בייסוד אגודות,¹ בריכוז כספים ובסיוור בשטחים המוצעים למכירה. כמו כן הוחל בניסיונות לזכות במכרזים למכירת קרקעות ממשלתיות, ברובן אדמות מופקעות מפלחים, שהוצעו במחירים זולים להפליא. נראה אז ליוזמים, כי מוטב לרכו מאמצייהם באדמות ממשלתיות, משום ששיטת 'המושע', שמנעה הגדרה קבועה של גבולות החלוקה בכפרים, הכבידה ביותר על רכישת אדמות פרטיות מבעליהן, אך כל עיסקה נתקלה בקשיים בלתי-צפויים, נוכח ההתנגדות העיקשת להעברת קרקעות לידי יהודים זרים.

ההצעה המעשית הראשונה הופיעה בשנת תרל"ב (1872), משנודע על רצונה של הממשלה העות'מאנית למכור כברת-ארץ בת 4,000 דונם בכיכר הירדן, סמוך ליריחו. בהודעה הראשונה על הידיעה בעיתון 'חבצלת' ציין ניסן ב"ק: 'באה העת להתקשר לאגודה אחת, לשקוד ולבקש ולקנות את כל הכיכר ההיא לקהילת ישראל לצמיתות'.² הידיעה עוררה התרגשות מרובה, ותחילה ניסו עסקני כוללות החסידים לגייס את הכספים הדרושים, אך ידם לא היתה משגת. היוזמה עברה לידי העסקנים הצעירים של הפרושים, שהחליטו להירתם לביצוע התכנית. הוקמה חברת מניות בחשאי (לבל תתעורר התנגדות בקרב ראשי העדה עצמה), במגמה לרכו את האמצעים הכספיים הדרושים, כדי להתחרות במכרו על הקרקע.

1 ראה י' קלחנר, 'לתולדות שאיפתם של יהודי ירושלים לעבודת האדמה', בתוך: מנחה לאברהם, ספר יובל לכבוד א' אלמליח, ירושלים השי"ט, עמ' 113-119; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 188-252, וכן: ח"י פלס, 'יחסם של בני היישוב הישן להתיישבות בא"י במאה הי"ט', ציון, מא (תשל"ו), עמ' 148-162.

2 חבצלת (תרל"ב), גיליון 5.

ספר
הברית והזכרון
להברת
"אגודת מיסדי הישוב"

אשר ראשית מעשיה בחברת

פתח תקוה

אשר הוסדה ביום השמיני לחודש תמוז שנת
התרל"ט לפ"ק.

בעיה"ק ירושלים תובב"א.

ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים
בשמות וישבו ונטעו כרמים ושתו את ינם
ועשו גנות ואכלו את פריהם. ונטעתים
על אדמתם ולא ינתשו עוד מעל אדמתם
אשר נתתי להם אמר ה' אלהיך.
(עמוס מ"י י"ד ט"ו)

בדפוס הרי"ד פרומקין המ"ו.

היוזמים הראשונים היו: יהושע ילין, יואל משה סלומון, הסוחר האמיד בניציון ליאון ובנימין בינוש סלנט — בנו של ר"ש סלנט, שאליהם הצטרפו כמה מ'עשירי' הציבור האשכנזי.³ בין היתר הצטרפו דוד גוטמן (שזה מקרוב עלה מהונגריה, ובידו רכוש לא מבוטל), נתן גרינגרט (שעסק בחלפנות ובנקאות), מרדכי יפה (אחד 'הגבירים' בעיר), יוסף קריגר (איש אמיד שכהן כמתורגמן אצל הפחה הירושלמי), משה יצחק גולדשמיט (מראשי כולל הו"ד ונציג 'הפקידים והאמרכלים') ויוסף ריבלין (שאמנם לא היה אמיד, אך רב-השפעה ופעלים, בהיותו מזכיר 'הוועד הכללי' של כולל האשכנזים, וכן חלש על כספי 'הפקידים'). כמו כן הודיע על הצטרפותו לאגודה הרב מאיר אויערבך — רבה של העדה 'האשכנזית', בעל 'אמרי בינה', שנודע גם כבעל אמצעים. יש לציין כי עורך 'חבצלת' ר"ד פרומקין, שהטיף בעקביות לעבודת-אדמה, לא הצטרף לחברה הפרושית — וכמעט שלא הזכירה בעיתונו. תוך זמן קצר מנתה החברה כחמישים איש, שרכשו מניות בנות מאה נפוליאן (= כאלפיים פרנק) כל אחת, כשמחצית מחיר המניות הופקדה בידי הרב אויערבך, ועלידי כך ניתנה למפעל מעין גושפנקה רשמית. החברה החליטה לקרוא ליישוב שיוקם בשם פתח-תקוה.⁴ מתחילת ייסודה לא חשבה החברה להסתפק ברכישת השטח המוצע, אלא לרכוש במרוצת הזמן רכבות דונם בבקעת הירדן, ולתכנן בה התיישבות רחבת-ממדים, שתבוסס על תכניות השקאה מחד ופיתוח מטעים מאידך.⁵ אך ההצלחה לא האירה להם פנים. גורמים זרים התערבו כדי לסכל את מכירת הקרקעות ליהודים.⁶ ובעוד אלה משתדלים — ובהצלחה — להרחיק את המתחרים האפשריים, בעשותם גם פרסום רב לתכנית ולסיכוייה, חזרה בה הממשלה, משנתברר כי הקונים הם נתינים זרים. אמנם קדם למשא-ומתן ויכוח פנימי בקרב החברה, משום שחזו מראש קשיים ברישום האדמות על-שם נתינים זרים, אולם הרוב דחה את ההצעה לרשום את האדמות על-שם היהודים שהם נתינים עות'מאנים, בחששו להסתככות בעתיד. הממשלה סירבה למכור את האדמות לנתינים זרים, והכריזה עליהן כאדמות ג'יפטליק (אדמות השייכות לסולטאן) לאחר שהסולטאן 'הוסיף על המחיר'. בזאת תמה למעשה פרשת פתח-תקוה בכיכר הירדן, אף-על-פי שנעשו עוד ניסיונות-סרק, כנראה עד שנת תרל"ו, במטרה להניע את השלטונות לחזור בהם מעמדתם השלילית.⁷ בשנת תרל"ב נתקיים גם משא-ומתן ראשון על קניית 5,600 דונם מאדמות דוראן (היא רחובות לעתיד), בין נציגי החברה, סלומון וליאון, ובין השלטונות. אולם אף כאן הופיע קונה מתחרה רב-השפעה, הסוחר טייאן מיפו, שהפעיל לחצים על הממשל. בשל איומי הפחה, שהעדיף את האפנדי הנוצרי, סוכלה העסקה, ונציגי החברה נאלצו להסתלק מן הקנייה. טייאן זכה באדמות.⁸ כעבור שלוש שנים בשנת תרל"ה (1875), הוצעו למכירה כ-4,000 דונם בכפר סאנאברה (= צאנז),

3 ראה במפורט: י' יעלין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 64-70.

4 למקור השם השווה: יהושע ז' כו; יהושע ב' יז. לפי מקורות אחרים מנתה האגודה לרכישת האדמות רק עשרים חברים.

5 יעלין, שם, עמ' 68.

6 'כי באו זרים ויוסיפו מחירה ... עד כי תקצר ידי אחינו להוסיף עוד עליהם', חבצלת (תרל"ב), גיליון 25.

7 האריאל (תרל"ה), גיליון 2; שם (תרל"ו), גיליון 1; יהודה וירושלם (מהדורת קרסל), ירושלים תשט"ו, עמ' 9.

8 מ' סלומון, שלושה דורות בישוב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 171; מכתבו של "שטמפר אל ר"ז יעבץ, בחוברת 'חזון יהודה וירושלים', בעריכת פ' גראייבסקי, חוברת ק"ז, ירושלים תרצ"ו.

יואל משה סלומון

סמוך לחברון.⁹ ההצעה נזכרה לראשונה במכתבם הגלוי של הרבנים סלנט ואויערבך למשה מונטיפיורי, בהדגשה כי אכן ניתן לרכוש בזול את כל אדמות הכפר.¹⁰ הצעה זו היתה פרי יזמתו של הרב אליהו מני מחברון.¹¹ זכתה לתמיכה נמרצת של הרב יהודה אלקלעי הישיש שהיה אז תושב ירושלים.¹² הניסיון לרכישת אדמה זו קשורה בשמו של ר' עקיבא יוסף שלזינגר, מתלמידי החת"ם סופר, שנודע בקנאותו ובמלחמתו חסרת-הפשרות בהשכלה.¹³

שלזינגר עלה ארצה בשנת תר"ל (1870) ונטל חלק פעיל במאבק נגד המודרניזאציה של החינוך.¹⁴ אולם עיקר מאווייו היו נתונים לחזון העתיד של היישוב בארץ, ובשנת תרל"ג (1873) ביקש לכוון 'חברה מחזירה עטרה ליושנה' (מעל"ה), אשר במרכז פעולתה היו צריכים להיות הפניית צעירים לעבודה חקלאית ולמלאכה והנהגת דיבור עברי.¹⁵ תמיכתו הנלהבת בפרודוקטיביזאציה ובשינויים מפליגים במשטר-החלוקה, היתה לצנינים בעיני הנהגת היישוב האשכנזי, ולאחר שנמצאה עילה מתאימה, נדרף ואף הוחרם לתקופת-מה.¹⁶

רע"י שלזינגר החליט לפעול למען הגשמת חזון ההתיישבות שלו, וכשנודע לו על הצעת סאנאברה, יצא בלוויית דוד גוטמן ויהושע שטמפר הצעיר, שזה מקרוב עלה ארצה, לסיור בשטח.¹⁷ הסיור נערך בחשאי, במסווה של נסיעה לחברון, כדי למנוע הפרעות מצד ראשי כולל אונגארן, שעקבו בחשדנות מרובה אחר מעשי שלזינגר.¹⁸ המסיירים נתרשמו מאוד מפוריות האדמה ומן האקלים הנוח, שמו לבם לעתיקות העבריות שבאתר, והחלו במשא-ומתן על קניית האדמות, שנראו בעיניהם מתאימות ליישובן של כמאתיים משפחות. המאמצים נמשכו כשנה, אך לאחר שהגיע האישור הנכסף מקושטא, התקשו הקונים לגייס את הסכום הדרוש. בינתיים הערים עליהם האפנדי המתון וקנה את האדמות לעצמו, במגמה לדרוש אחרי-כך מן היהודים מחיר גבוה יותר. לפי סברו: אחרת, נתבטלה הקנייה משום שהמוכרים חזרו בהם. אך לדברי פינס, עדיין עמדו האדמות למכירתה

9 לפרשה זו ראה: ד' עמית, 'כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה ה"ט ובראשית המאה הנוכחית', בתוך: ברוך ה' צורי — לזכר ברוך דסברג, קבוצת ראש צורים (ללא ציון שנת ההדפסה), עמ' 15–24; צ' אילן, 'מאה שנה לחלום סנבירה', שנה בשנה (שנתון 'היכל שלמה'), תשל"ח, עמ' 516–522. לדברי עמית ואילן יש לזהות מקום זה בתורבות כפר, הנמצא 5 ק"מ מצפון-מזרח לתל-מרישה. עמית מציינ, שהאדמות הנוכרות מעובדות כיום בידי חברי הקיבוצים כפר עציון וראש צורים.

10 'מכתב גלוי', לונדון תרל"ה, עמ' לה, ראה גם: מ' מונטיפיורי, משה וירושלים, וארשה 1879, עמ' 35.
11 'מכתב גלוי', ושם מכתבו של הרב מני אל מונטיפיורי: 'אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה, ואם עלה לרצונם הטוב לקנותה, יחישו להודיעני'. ראה גם: מנשה מני, רבי אליהו מני, ירושלים תרצ"ו, עמ' 31–32.

12 חבצלת (תרל"ה), גיליון 31.
13 עליו ראה: א"י שחראי, רבי עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תש"ב; וראה ספרו של רע"י שלזינגר, לב העיברי, פרשבורג תרכ"ה.

14 מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הר"ד, תל-אביב תשל"א, עמ' 332–333.

15 ראה ספרו: חברה מחזירי עטרה ליושנה עם כולל העברים, ירושלים תרל"ג (מהדורה חדשה: ירושלים תשט"ו), וכן שחראי (לעיל, הערה 13), עמ' טז-מד.

16 ראה: שחראי (לעיל, הערה 13), עמ' נו-סו; א"ר מלאכי, 'לתולדות היישוב הישן', שנה בשנה, תשל"ח, עמ' 298–304; י' ראב, התלם הראשון, תל-אביב תשט"ז, עמ' 51–53 (להלן: ראב), המזכיר גם את פרשת סאנאברה.

17 שחראי, עמ' סז-עא.

18 בשוכם לירושלים המתין להם ציבור מוסת, שאיים לעשות בהם שפטים. גוטמן נאלץ לאיים באקדח, כדי לפלס לו דרך העירה (ספר חברון, ירושלים תשל"ל, עמ' 103). חברי כולל אונגארן נאלצו לחתום על כתב-קטרוג נגד שלזינגר, באיום של שלילת החלוקה.

דוד גוטמן

ב-1878.¹⁹ שלזינגר לא אמר נואש, וקיווה למשפט צדק נגד המתווך והמוכרים בערכאות, ורק לאחר סחבת ממושכת חדל, בתרל"ט (1879), ממאמציו לזכות באדמות אלה.

‘עבודת האדמה וגאולת הארץ’

זמן-מה לאחר שנסתמן הכישלון במאמצים לרכישת אדמות בהר חברון, נוסדה בירושלים אגודה לעידוד ההתיישבות החקלאית בשם ‘עבודת האדמה וגאולת הארץ’. האיש המרכזי בהנהלת האגודה היה דוד גוטמן, שדבק בשאיפותיו להתיישבות חרף הכישלונות ביריחו ובהר חברון. בא’ ניסן תרל"ו (1876) פרסמה האגודה החדשה ‘קול קורא’ נלהב,²⁰ שקרא לגאולת הארץ ולהתיישבות כפעולה חיונית להחשת הגאולה, שסימני קרבתה הולכים ורכים. ‘אם אין ארץ, אין ישראל בעולם’ קבעו מחברי הכרוז, ‘ואיך לא יקרע כל איש סגור לבכו להשתדל עבודה בכל כח להיות נאחו בסנסני אה"ק, אם בכח ואם בפועל’. מצוות יישוב ארץ-ישראל מחייבת לעבוד את אדמתה, ורק בדרך זו ניתן לקיים מצוות התלויות בארץ, מה גם שיש בכך פתרון כלכלי לתושבי ירושלים, אשר ילכו בלא כוח רעבים גם צמאים, נפשם בהם תתעטף’. הקמת השכונות הראשונות שמחוץ לחומות ורכישת קרקעות עד עתה (מקוה-ישראל, מוצא) הן בבחינת ‘קרני עמוד השחר מתחיל להתנוצץ לאט לאט ואותות ישועה קרובה לבוא; נראה לנו שלא היתה כזאת מיום גלותינו מארצנו’.²¹

כעבור חודשיים פרסמה האגודה גם תקנות מפורטות, שבראשן הודגש כי ‘חברתנו הק’ תתנהג על דרך התורה והיראה כדת וכהלכה, כפי שיורו לנו חכמינו מורינו’. הדגשה זו היתה בבחינת הכרזה על קבלת מרותה של ההנהגה הדתית, לבל תיחשד האגודה בכוונות אופוזיציוניות. בהמשך פירטו התקנות את הדרכים לחלוקת האדמות והזכויות בקרקע, את סדרי הבחירות הפנימיות ואופני התשלומים, תוך הדגשת העקרונות של אחווה ועזרה הדדית.²² האגודה זכתה גם להסכמה מפורשת של הרב מאיר אויערבך על תקנותיה ועל מטרות פעולתה: ‘ותהיו לנס ולעיניים לכל אחב"י אשר לאל ידם לעשות חיל בעבודת אדמת הקודש וגאולה תתנו לארץ’. תקנות האגודה אומצו למעשה כעבור שנתיים על-ידי מייסדי פתח-תקוה, עם הקמת מושבתם.

בחדשים הראשונים הצטרפו לאגודה כמאה חברים, מקרב הפרושים והחסידים כאחד, שהתחייבו לתשלומים במשך עשר שנים. אולם על-אף האהדה הציבורית שזכתה לה תחילה, לא עשתה האגודה חיל, וכנראה כיוון שלא נהגו לברור את החברים שביקשו להצטרף, נכנסו אליה גם טיפוסים מפוקפקים, שעיניהם היו לרווחים קלים שמביאה הספסרות בקרקעות, ואף עלה בידם לנצל לרעה את תמימותו של גוטמן. בינתיים התעוררו גם הקנאים וכמה מראשי הכוללים, שחששו מפני התמעטות ההכנסות של החלוקה ושינויים באורחות-החיים של היישוב,²³ ופתחו ברדיפת האגודה

19 י"מ פינס, כתבים, בנין הארץ, ב, ירושלים תרצ"ט, עמ' 48; ראה גם דברי י"מ סלומון בתוך: דרויאנוב, כתבים לחולדות חבת ציון, ג, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 521, סוף הערה [להלן: דרויאנוב].

20 דרויאנוב, שם, עמ' 277-280.

21 עם חותמי הכרוז נמנה גם אליעזר ראב, ראש משפחת ראב, שעתידיה היתה למלא תפקיד חשוב בייסוד פתח-תקוה. יצירן, שלפי זכרונות הבן, הגיעה המשפחה לירושלים כחודשיים לאחר המועד של פרסום הכרוז (ראב, עמ' 43-44). האגודה לא נזכרה שם כלל. על קשרי ראב עם הרב קלישר ראה: כתבי הרב קלישר, בעריכת י' קלוזנר, ירושלים תש"ו, עמ' רנא-רנב, ובספר זכרונותיו הנ"ל של י' ראב.

22 דרויאנוב, עמ' 280-286.

23 הם גם טענו נגד תכניות ההתיישבות, כי הארץ ‘אוכלת יושביה במלריה’, וכי האוכלוסיה המקומית מתנגדת לכך, וכמובן שהניסיון לא יצליח משום שהיוזמים אינם מסוגלים לעבודת האדמה (ראב, עמ' 51).

יהושע שטמפר

וחבריה. אף הרב שמואל סלנט עצמו התנגד לפעולת החברה, ובעקבות לחצו על גוטמן,²⁴ התפרקה האגודה עוד לפני שהיה סיפק בידה לנקוט צעדים ממשיים להגשמת תכניתה.²⁵ אך הציפיות לפעולת ההתיישבות רק נתחזקו, ועיתונו של ר' יואל משה סלומון, 'יהודה וירושלים', שהחל להופיע בב' אדר תרל"ז (1877) נהפך לביטאון עיקרי לתעמולה נמרצת למען עבודת אדמה.²⁶ סלומון לא הזכיר כלל את האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', שכבר עמדה אז על סף התפוררות, אולם הוא מתח ביקורת עקיפה על דרך-הפעולה. לדעתו יש לבחור קודם נחלה מתאימה להתיישבות, ורק אחר-כך להקים אגודה, כדי למנוע ויכוחים מיותרים על מקום הקנייה, אופן הרכישה וחלוקת האדמות בין החברים. על-אף סמיכות הפרשיות שבין ייסוד השכונות החדשות ובין השאיפות להתיישבות, עד כדי זהות אישית רבה בין מייסדי השכונות ובין יוזמי ההתיישבות, היה סלומון ער להבדלים המהותיים שבין שני המפעלים:

רב מאוד ההבדל בין חברת בוני בתים לחברת עבודת אדמה. הראשונה, יד-כל אדם שווה, וכל דרי עיר הקודש צריכים לבתים. על-כן בנקל יקבצו החברים... לא כן בגשתנו ליסד חברה לעבודת האדמה, אשר בראשונה צריכים אנו לקבל אך ורק אנשים הראויים ומוכשרים לזה. השנייה, לבחור מקום הראוי לזה. השלישית, לראות שכל בני החברה יתאימו כולם ויקלעו למטרה אחת קדושה ונשגבה... הרביעית, צריכים אנחנו להנחיל את כל בני החברה יחד על אדמתם, ולא להשלות נפשם בתקות שנים הבאים; ולכל הדברים האלה צריך רב עמל ועבודה וכבודה רבה — ומאיין?²⁷

בדברים אלה כבר משתקפת הפקת הלקחים מן הכישלונות הראשונים, וכן היתווה כאן סלומון קווי-פעולה, שהדריכו לאחר מכן את מייסדי פתח-תקוה: בחירת המקום והקנייה בפועל ייעשו בקרי אנשים אמידים, שביכולתם לסכן חלק ניכר מרכושם, מבלי שקיומם יועמד בסכנה. אחר-כך תתארגן חברת המועמדים להתיישבות, שיפעלו במשותף ומתוך אחדות-לבבות,²⁸ ואילו באחריות הציבורית למפעל ישאו המייסדים.²⁹ אם יתברר בסוף השנה הראשונה, שאכן היתה הצלחה

24 השווה: מלאכי (לעיל, הערה 1), עמ' 191, ושם הערה 25: מאמרו של י"ד פרומקין, חבצלת (תרל"ז), גיליון 20. מאמר זה נכתב ביום הופעת הגיליון הראשון של 'יהודה וירושלים'. למרות שהתנגדותו של ר"ש סלנט לקניית אדמות וייסוד מושבות מוכחת על-ידי מקורות שונים, לא נמנעו מחברי הספר 'מוסד היסוד' מלמנותו עם יוזמי התכנית ביריחו! (שם, עמ' 66-67).

25 חבצלת, שם, גיליון 21-22.

26 על העיתון ראה: ג' קרסל, מבוא למהדורת 'יהודה וירושלים', ירושלים תשט"ו [להלן: יהודה וירושלים, מהדורת קרסל]: ב' אורן, "'יהודה וירושלים' — כתב העת, העורך, התקופה', קטיף, ו-1 (תשכ"ט), עמ' 259-291.

27 יהודה וירושלים, שנה א, עמ' 16 במהדורת קרסל, הערה.

28 'וכל איש אשר חפץ לתת ידו, להיות לו חלק ונחלה בהתחלת ישוב אדמת קדשינו, תתחברו לאגודה אחת, הסירו מכם כל ריב וכל פירוד דעות, והיה כספרדי כמערבי כאשכנזי... ואז כולנו יחד נבחרה לנו אנשים, ברוב דעות אנשי שם... המה יבחרו לנו נחלתינו, במקום דשן ושמן ומוצא מים, ואחרי כן ייסוד החברה על מכונו' (שם, עמ' 11).

29 'לא עשינו זה לא לשם סרסרות ולא לשם מסחר. כל מטרתנו זו היתה רק לעשות הנסיון הראשון, וכמובן שהנסיון הזה כרך באחריות גדולה' (י"מ סלומון, פסח תרל"ט, ספר היובל למלאת חמישים שנה ליסוד פתח-תקוה תרל"ח-תרפ"ח, בעריכת י' יערי-פולסקין ומ' חרוזמן, תל-אביב תרפ"ט, עמ' כז).

כלכלית, יתקבלו חברים חדשים, לאחר שיוגש דין-וחשבון מפורט ומדוקדק על ההכנסות, ההוצאות וההשקעות, ואז גם ניתן יהיה לרכוש שטחים נוספים.

נתן גרינגרט

רכישת אדמות וייסוד המושבה

אף בימי עריכת 'יהודה וירושלם' המשיך סלומון, בשיתוף עם ב"צ ליאון, לתור אחר אדמות מתאימות להתיישבות — בסביבות חברון, רמלה ויפו. לאחר חיפושים ממושכים נוכחו לדעת, שאין סיכוי רב לרכישת אדמות ממשלתיות. אף ניסיון מחדש לרכישת אדמות ליד יריחו נכשל. פעולות-החיפוש נעשו בנסיבות קשות, שכן היתה שנת תרל"ח שנת-משבר ליישוב. בעקבות המלחמה שבין רוסיה לתורכיה נתמעטו ביותר ההכנסות מהחלוקה; היתה זו שנה שלישית למכת-ארבה ובצורת, מחיר החיטה הרקיע שחקים ובירושלים הגיעו הרעב והעוני לשיא. נפסק בניינן של השכונות, ואותות המשבר ניכרו בכל תחומי החיים. אולם סלומון וחבריו לא אמרו נואש, אף כי עם פטירתו של הרב מ' אויערבך, באייר תרל"ח, ניטלה מהם משענת ציבורית חשובה.³⁰

באותו זמן הציע להם הסוחר טייאן לקנות ממנו את אדמות דוראן, שזכה בהן לפני שש שנים. אך הוא תבע מחיר מופקע. בינתיים נודע להם, כי אדמות הכפר אמלבס שעל גדות הירקון — אף הן בבעלות טייאן — מוצעות למכירה. כפר זה נדלדל ביותר מחמת הקדחת שעשתה שמות בתושביו ובבהמתם ובגלל מלחמות עם כפרים שכנים.³¹ שני סוחרים ומלווי בריבית מיפו, טייאן וסלים קסאר, השתלטו בדרכי-מרמה ובאמצעות הלוואות בריבית קצוצה על אדמות הכפר; בידי טייאן היתה כמחצית אדמות הכפר וקסאר 'קנה' כרבע נוסף, ובידי תושבי הכפר נותרו כ-2,600 דונם מכלל 14,000 דונם של אדמות הכפר. הפלחים המשיכו לעבד אדמות אלה, ולא הכירו בבעלות הסוחרים היפואים, שהיו מעוניינים להיפטר מ'נחלותיהם'. המתיישבים לעתיד לא ידעו באותה שעה את גלגולן של אדמות אמלבס ואת דרך רכישתן בידי שני האפנדים.

בקיץ תרל"ח (1878) יצאו ד' גוטמן, י"מ סלומון, י" שטמפר וז' ברנט לסייר באדמות אמלבס. אף כי נוכחו לדעת, שהאדמה דשנה ושופעת דשא כולה, וליד מבצר אנטטיפטרוס הקרוב מפכים מעיינות מים חיים, התרשמו קשות ממראה עיניהם בכפר. לבם נתמלא ייאוש והם שבו ליפו אכולי-ספקות. סלומון נשאר באיזור, והחל לאסוף מידע בסביבה. כל חוות-הדעת היו שליליות: המקום אינו מתאים להתיישבות; הכפר מכלה את יושביו, בעיקר בשל קירבת הביצות שליד הירקון, שהן מקור להמוני יתושי קדחת. גם הרופא הממשלתי ד"ר מזוריקי, שתברי המשלחת הביאוהו למקום, פסל את תכנית-ההתיישבות מכל וכל.³² אולם חרף כל האזהרות וחוות-הדעת החמורות החליטו הארבעה להתיישב במקום וליתול עליהם את הסיכון. בשל הכישלונות הקודמים היו כבר קצרי-רוח, והחליטו לא לשעות לאזהרות. הם קיוו, שעל-אף כל הקשיים יעלה בידם להפריח את השממה ולהקים

30 כשנה לפני פטירתו, בעת חנוכת בית המדרש בשכונת משכנות ישראל, אמר הרב מאיר אויערבך לדוד גוטמן: 'יתן ה' ונוכה לברך איש את רעהו ... בחנוכת בימ המדרש ראשון בהקאלאני הראשונה, אשר יזכנו ה' לכוונן על הר קדשנו' (יהודה וירושלם, שנה א, גיליון ה, י"ד אייר תרל"ז).

31 על תולדות הכפר ראה: ספר היובל תרפ"ט, עמ' יג-יד [להלן: ספר היובל תרפ"ט], וראה גם התיאור הקודר שנדפס בהלבנון (תרל"ט), גיליון 40.

32 ספר היובל תרפ"ט, עמ' יז-יח.

מושבה מבוססת, כדוגמת שרונה השכנה, מושבת הטמפלרים המשגשגת.³³ מן הראוי לציין, שבשעת המשא-ומתן ביפו הוצע להם לרכוש גם פרדס משובח בסביבות יפו, שבוודאי הבטיח רווח סביר בטווח הלא-רחוק. אולם הארבעה דחו את ההצעה המפתה, והחליטו לקנות מאדמות אמלבס, שכן לא לרווחים אישיים נשאו עיניהם אלא למילוי השליחות הציבורית, להקים מושבה חקלאית לבני-ירושלים כדי להתוות דרך ליישוב הישן להיחלץ ממצוקתו הכלכלית ומדילדולו המוסרי. ואולם, כדי להקטין את הסיכון, החליטו שלא לרכוש מאדמות טיפאן הסמוכות למוקד-הפורענות שליד הירקון, אלא לרכוש את חלקת קסאר, שנמצאה במרחק-מה מן הביצות, ולהקים את המושבה על מרום הגבעה הדרומית שבקצה, ושם גם לכרות באר, לבל יצטרכו לשתות ממי הירקון המזיקים. לאדמות קסאר היה גם יתרון נוסף, שהיו מוסדרות בגבולותיהן ('מפרוז'), בשעה שחלקו של טיפאן היה מעורב עם חלק האדמות שנותרו לפליטה בידי הפלחים, תושבי אמלבס, דבר שהיה גורם מראש לסכסוכי-גבולות.

עתה החליט גם סלומון, כי הגיעה העת למעשים, ועל-כן החליט לסגור את עיתונו ולהתמסר כולו למפעל ההתיישבות, כדבריו ביומנו, שכתב לאחר מכן:

'לחן סופרים עטיכם לאתים וקשתיכם למזמרות. רב לכם הגות ואומר דברים, צאו נא מעולם ההגיון והדבור אל עולם הפעולה והמעשה... קום ועשה! המילים האלה דפקוני בחזקת יד ותמלא נפשי רגשות חדשות לא שערתים בכל ימי הגות רוחי... עזבתי את מלאכת הדפסת מכתבי-העת 'יהודה וירושלם' כי מתקו לי רגבי המעשה מאלפי דברים ונאומים רבים'.³⁴

בערב ר"ח אב תרל"ח חתמו גוטמן, סלומון ונתן גרינגרט ביפו, בשם הקונים מבני ירושלים, על חוזה-הרכישה במעמדו של סגן הקונסול האוסטרי, כי גוטמן — הקונה העיקרי — היה נתן אוסטרי. בשל חששות להסתבכות עם ראוף הפחה מושל ירושלים, שהתנגד בכל תוקף למכירתה קרקעות ליהודים, נכתב-החוזה על-שם גוטמן.³⁵ לפי החוזה נרכשו 3,375 דונם (לפי גירסה אחרת 3,200 דונם) מאת סלים קסאר במחיר של 1,070 נפוליאון זהב (= 21,400 פראנקים). הנחלה חולקה ל-24 חלקים ('נומרן'), מספר גדול יותר ממספר הקונים בפועל, כדי להשאיר גם אדמה למתיישבים שיצטרפו בעתיד. כל חבר נתחייב לרכוש לפחות 'נומר' אחד בעד 50 נפוליאון, כלומר, מתחילה נקבע מחיר שאינו נושא כל רווחים.

במחצית אב חזרו היוזמים שנית לנחלה, כי לקבוע סופית את מקום בנייני היישוב, וכעבור חודש יצאו החלוצים הראשונים ליפו (גוטמן, סלומון, שטמפר, אליעזר ראב ובנו יהודה, מיכל כ"ץ), כדי להכין את העלייה לקרקע. 'צוות ההקמה' החל בחפירת באר, הקים צריף מגורים מקרשים ומתצלות וחילק תפקידים בין החברים. כעבור חודשיים אכן נמצאו מים חיים בעומק של 25 מ'. המייסדים

33 'שמנו לבינו גם על הקאלאניות אשר יסדו זה כמו שבעה שנים האשכנזים בני וויטענבערג (לא מבני עמנו) ובתייהם בנויות במשטר נאה... עד אשר יתהלך ברחובותיהם ישכח כי רגליו תדרכנה בארץ הנשמה... כלימה תכסה פנינו בזכרנו כי העמים אשר לא מבני עמנו יהיו הראשונים לחונן ארצינו הקדושה, ואנחנו, עם ישראל, נעמוד מרחוק ולא נמהר לנחם את האם הקדושה הצמאה לבניה' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 109).

34 ספר היובל תרפ"ט, עמ' צג. הגיליון האחרון הופיע כנראה ב"א תמוז תרל"ח. יש לשער, כי 'המכתב' שנדפס שם בעמ' פט אינו אלא מעין 'עיבוד' של היומן.

35 שם, עמ' יח.

החליטו שבשנה הראשונה לא תחולקנה האדמות בין החברים, אלא כל העבודה והניהול המשקי-הכספי ייעשו במשותף, כדי להקל על אפשריות הקיום. עם זאת הוחלט על עריכת חשבונות נפרדים לכל חבר וחבר בהתאם להשקעתו. בשל מיעוט המתיישבים הראשונים (כמניין בלבד),³⁶ החלו גם להעסיק פועלים ערבים בהכשרת המקום. הצריף שימש מגורים למתיישבים בימות החול ובשבתות חזרו למשפחותיהם, מהן שעברו ליפו ומהן שנשאר בירושלים.

בז' בחשוון תרל"ט פתח יהודה ראב (שמשפחתו היתה המשפחה היחידה שהיה לה ניסיון חקלאי, עוד מחוץ-לארץ) את תלם הבחולים באדמת המושבה, במעמד נרגש של המייסדים, שערכו הקפות מסביב למחרשה — בדומה לשמחת תורה — ונתכבדו בהולכתה בהצהירם: 'אשרינו שזכינו לכך'.³⁷ קמה המושבה העברית הראשונה על אדמת המולדת, ושמה בישראל פתח-תקוה, כפי שנקבע תחילה, בעת הניסיון להתיישבות בכיכר הירדן.³⁸

לא חלפו ימים רבים ונתגלעו החיכוכים הראשונים עם השלטונות, שעוד קודם לכן ניסו לסכל את הקנייה ולהערים מכשולים על דרך המייסדים. כל התכנית עוררה מורת-רוחם של השלטונות, שכן לראשונה הוקמה נקודת-התיישבות יהודית של ממש, בחסותן של מעצמות זרות (מלבד הקונסוליה האוסטרית, שנוכרה כבר לעיל, סייעה למתיישבים גם הקונסוליה הגרמנית, ביזמתו של י"מ סלומון, שהיה נתין גרמני), ובכך היתה ביניהם מעין ראשית ערעור של שליטתם המוגבלת על האדמות החקלאיות.

המייסדים ומניעיהם

מן הדין להעלות כאן כמה קווים לדמותם של המייסדים ומניעיהם. הצבענו כבר על הקשר ההדוק שבין ייסוד השכונות הראשונות שמחוץ לחומות ירושלים ובין הניסיונות לרכישת אדמות להתיישבות וייסודה של פתח-תקוה. כמה ממייסדי המושבה (סלומון, גוטמן, גרינגרט) נמנו עם ראשוני בוני השכונות; רבים מרוכשי הקרקעות והמתיישבים בשלב מאוחר יותר גרו בשכונות חדשות. אין ספק כי הצלחת מפעל הבנייה השפיעה עליהם, והעמיקה את הכרתם, כי הם דור הגאולה והגיעה השעה להגשמת השאיפה לעבודת אדמה.

ניתן להצביע על כמה מאפיינים משותפים למרבית קבוצת המייסדים: הם היו מתונים בהשקפותיהם, אך דבקים באורחות החיים המסורתיים; שומרי מצוות — קלות כחמורות, פתוחים לשינויים, שוחרי השכלה, שואפים לפרודוקטיביזציה, לא נתונים למרות הממונים על החלוקה, חדורי חלוציות והכרה לאומית, וחלקם בקיאים בלשון ובהווי של תושבי הסביבה. חלקם נמנה עם עדת הפרושים ורובם היו יוצאי הונגריה. בשל הרכב זה פרש הוועד הכללי, בראשות מזכירו ר"י

36 לדברי י' ראב כללה קבוצת המייסדים את האנשים הבאים: ד' גוטמן, יעקב בלומנטל, מ"ל כ"ץ, י' שטמפר, אליעזר ויהודה ראב, דוד רגנר (כל אלה היו יוצאי הונגריה!), נתן גרינגרט (שנשאר למעשה בירושלים), י"מ סלומון וז' ברנט — עשרה במניין (ראב, עמ' 55). לפי מקורות אחרים מנתה הקבוצה 12-13 אנשים.

37 שם, עמ' 58-60, 63-64.

38 אליבא דאמת היה מטבע הלשון 'פתח-תקוה' שגור בפי כל השואפים להתיישבות בצעד ראשון לגאולה, והופיע לראשונה עוד בהלבנות (תרכ"ג), גיליון 3. ראה גם: סלומון (לעיל, הערה 8), עמ' 187, הערה 92. גם סלומון ציין בשער 'יהודה וירושלים': 'רבות פעמים מפעולה קטנה טהורה לתועלת הופיע אור גדול, ואך בפתחינו פתח כמחט סדקית נפתח לנו פתח-תקוה, כפתחו של אולם להגדיל הישוב' (שם, א/א). אף מאמר הברכה של יעקב ספיר לרגל עלייתו ארצה של ר"מ פינס מוכתר 'פתח-תקוה' (הלבנות, טו, גיליון 11, ערב סוכות תרל"ט).

ריבלין, את חסותו על המייסדים, ואף תמך בהם זמן-מה בכסף ובמצרכים, אחדים היו אמידים לפי מושגי התקופה (גוטמן, ברנט, גרינגרט, ליאון) והשקעותיהם האישיות שימשו אבן-יסוד למפעל כולו; אחרים נתגלו כעסקני ציבור מעולים (גוטמן, סלומון, שטמפר, מיכל כ"ץ), שהשכילו להתגבר על כל מכשול ולגייס עזרה בשעת הצורך. קבוצה זו היתה הכוח המניע ביזמה ההתיישבותית ובהפיכת הרעיון למציאות. רובם ככולם היו גם צעירים — חלקם רווקים וחלקם נישאו זה מקרוב. 'הזקנים שבחבורה' היו גוטמן (שהיה בן 51 בשנת תרל"ח) ואליעזר ראב (בן 50); סלומון היה בן 40, גרינגרט בן 39, אך שטמפר היה רק בן 26, יעקב בלומנטל וכ"ץ בני 32, יהודה ראב בן 21, ואחיו משה שמואל ראב בן 16 בלבד.³⁹

'השלישייה המובילה' הצטיינה במרץ, במסירות ובדבקות במשימה. מיום בואו ארצה הקדיש דוד גוטמן את כל עיתותיו להגשמת החזון של גאולת האדמה, ואף השקיע בכך את כל הוננו. גוטמן היה צעירי וראה בהקמת פתח-תקוה משאת-נפש ותוכן-חיים. יואל משה סלומון, דוד שלישי לאחת המשפחות הנכבדות של עדת הפרושים בארץ, השקיע מאמצים רבים בביסוס המושבה, בטיפוח היחסים עם השכנים ושימש כמעין 'שר-חוץ' של המושבה. הבנקאי נתן גרינגרט דאג לגיוס כספים ולאירגון כוח אדם.⁴⁰ 'הגביר' זרח ברנט השקיע כספים רבים במושבה, כשם שבנה אחר-כך את שכונת נוה שלום שלידי יפו. אליעזר ראב ושני בניו תרמו את הידע החקלאי, בנוסף לרוד רגנר מהונגריה, שהובא לפתח-תקוה על-ידי גוטמן ושימש מדריך חקלאי למניין המייסדים. מיכל כ"ץ עשה גדולות בדאגה לביטחון ולמערכת היחסים עם הפלחים, ויהושע שטמפר (בן משפחתו של ראב שאף שימש מורה לעברית בביתם), אשר הלך רגלי לארץ-ישראל, בלט עד מהרה כעסקן ציבורי מובהק, עודד את רוח המתיישבים בשעת משבר, הפיח בלבם תקווה ואמונה ושימש שליחם הראשון לגיוס עזרה מעבר לים.⁴¹

מניעי המייסדים לא היו כולם חדשים, בחלקם שיקפו אלה את גישתם הרעיונית של תלמידי הגר"א מזה ותלמידי החת"ם סופר מזה, ובחלקם התגבשו כתוצאה מנסיבות הזמן:

א. בלב כולם פיעמה השאיפה לעבודת-אדמה ולהתיישבות כחלק מהותי של החזון לשיבת ציון וכדרך מעשית להחשת תהליך הגאולה. בהקמת השכונות, ברכישת אדמות ובייסוד המושבות ראו את 'ניצני הגאולה'.⁴²

39 גם ראשי 'הירקונים' שלאחר מכן היו בני שלושים לערך.
40 'בראש האגודה הקטנה הזאת עמדו שלשה אנשים מחוכמים ובעלי-כשרון, ה' סאלאמן (אשכנזי), ה' גרינגרט (יליד א"י) וה' גוטמן (אונגרי), והם מכרו כל אשר להם לבעבור בצע את המפעל הגדול הזה' (הצפירה [תרמ"ב], גיליון 15).

41 ראה את הביוגרפיות על המייסדים בספר היוכל תרפ"ט. לימים עלה מעמדו של שטמפר והוא מילא את מקומו של גרינגרט ב'שלישייה המובילה', לאחר שגרינגרט פרש למעשה מן ההתיישבות. ראה גם הערכתו של פינס לאתר זמן: 'שלושה כחות גדולים דרשה התחדשות הישוב החקלאית בא"י, עצה, ממון ומרץ, ותזמין לה ההשגחה העליונה שלושה בני אדם, אשר סמנו את הכחות הללו, ר' יואל משה סלומון בעל המחשבה והעצה, ר' דוד גוטמן איש הממון ור' יהושע שטמפר בעל המרץ המצוי' (סלומון [לעיל, הערה 8], עמ' 196).

42 ראה, למשל, לעיל על כרוז האגודה 'עבודת האדמה וגאולת הארץ', הרואה כסימני הגאולה 'בנין בתים רבים וקנין קרקעות הרבה', ומטעים: 'אכן מחויבים אתם ש"גאולה תתנו לארץ', היינו אה"ק ביום שיהיה באפשרי ושעת הכושר לגאול את הארץ; ראה שם, בהסכמת ר"מ אויערבך לאגודה: 'ואתערותא דלמטה יתעורר לעומתכם הבטחת הקב"ה והארץ אוכור' (דריאנוב, ג, עמ' 286). אף י"מ סלומון ציין ב'יהודה וירושלים': 'אכן לא רק 'ובנו בתים

- ב. כיסופים לחיים דתיים שלמים, שאפשר להגשימם רק בחיי התיישבות, תוך קיומן של מצוות התלויות בארץ, שנבצר לקיימן בעיר.⁴³
- ג. התיישבות נתפסה כאחת הדרכים העיקריות לניתוק היישוב מן התלות בחלוקה ולהבראת הכלכלית. עז היה רצונם להשתחרר מן החלוקה ולחיות מיגיע כפיהם.⁴⁴ ברור היה להם, כי הראשונים למעשה חייבים להיות בני־הארץ, המעורים במציאות, אשר בכוחם ובממונם הם עליהם להיות החלוצים העוברים לפני המחנה.⁴⁵
- ד. בניסיונם ההתיישבותי התכוונו לשמש דוגמה לאחרים ולעוררם לעבודת האדמה ולעמל כפיים, למען יוכלו לעמוד ברשות עצמם.⁴⁶
- ה. רוב המייסדים היו חדורי הכרה לאומית, שחובה לגאול את אדמת המולדת, להתיישב עליה ולעבדה, כדי לפלס את הדרך ליישוב המתחדש.⁴⁷

השנה הראשונה

סבל רב היה מנת־חלקם של המתיישבים בשנה הראשונה, ורק קרני־האור הראשונות של הצלחה עודדום בתלאותיהם.

מחמת מספרם הזעום נאלצו המתיישבים להחכיר חלק מן האדמות לערבים, תמורת רבע מן היבול. ניסיונותיו של רגנר — המדריך החקלאי — להנהיג שיטת־עבודה אירופיות (שוורים רתומים למחרשות אירופיות) נחלו כישלון חרוץ וגרמו הפסדים ניכרים. בחודשי החורף גם עלה נחל מוסררה על גדותיו ונותק הקשר בין פתח־תקוה ליפו. המתיישבים נותקו ממשפחותיהם וסבלו

- וישבו השמיענו ה', אלא גם "ונטעו כרמים ואכלו את פרים" — דבר אל בקדשו — שתי הבטחות נעימות אלה מפי עליון יצאו, וצבא וקץ אחד לשנימו' (מהדורת קרסל, עמ' 7). ראה גם דרשת רי"מ סלומון לפני המתיישבים החדשים (ספר היובל תרפ"ט, עמ' לח-לט).
- 43 ראה דברי יוסף ריבלין: 'וברוך ה', אשר החל עוד לקדשינו במצוות התלויות בארץ, ופתח תקנתנו הולכת ונפתחת לפנינו בעזר ה' במרחביה, כי עוד נזרע שדות ונטע כרמים בהרי ישראל בעמלינו ויגיענו' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 133). וראה דברי סלומון, שם, עמ' 8, 14-15, 108 ועוד. וכן 'לקיים מצוות התלויות בארץ' (כרוז 'עבודת אדמה וגאולת הארץ').
- 44 'ואין לנו דרך ישרה וחיוב גמור כזה, מקום כשר ומוכשר למעשי ידינו, לאכול מפריה ולשבוע לחם לפי הטף' (הכרוז הנ"ל של 'עבודת אדמה וגאולת הארץ'); ראה דברי גרינגרט (החבצלת, תר"ם, גיליון 38): 'ותהי ראשית היוסדה לשם עבודה ממש ועמל כפים שמהם פרנסתנו נמצא, ולא לשם חזרה על הפתחים ולקחת מתנות מאדם'. השווה גם דברי סלומון: 'ולא תהיה כל מחיתם תלויה בידי יושבי ארץ אחרת' (יהודה וירושלם, עמ' 16), ועוד במאמרו 'ישוב ארץ הקודש'.
- 45 ראה שם, עמ' 18.
- 46 'מלבד טובת עצמם היתה להם כוונה רצויה, להיות למעירים ומעוררים במעשיהם את שאר אחינו יושבי אה"ק, כי מהם יראו וכן יעשו גם המה ... ולא יצטרכו עוד למתנת בשר חם' (יחיאל כרי"ל, יסוד המעלה, מגנצא תרמ"ג, עמ' 115); 'וגם לפתוח פתח לדרך האושר לעם עני ודל יושב ירושלים, כי יראו מהם וכן יעשו לשים אל עבודת האדמה פניהם' (י' גולדמן, האסיף, א [תרמ"ה], מחלקה ב); בדבריו בליל הסדר הראשון במושבה (ראה להלן) הדגיש ד' גוטמן, שהמושבה נוסדה כדי 'לסול המסילה להבאים אחרינו'.
- 47 ראה עדותו של הרצברג בתשובתו לנטר: 'האנשים האלה — גוטמן וחבריו — לא אחר ביצעם הלך ליבם בהאחזם באדמה; איש איש מצא די מחיתו בכבוד ובמנוחה וישליכו מנוחתם אחרי גום ויביאו צוארם בעול כבד מאד, כי ראו ארץ אבותיהם בידי זרים ויאמרו לגאלנה' (המגיד [תרמ"ב], גיליון 24); בכרוז של 'עבודת אדמה וגאולת הארץ' נאמר: 'ולמה יגרע חלק יעקב מכל משפחת האדמה; חרפה היא לנו מלידתן נואש חלילה מנחלת ישראל וקדושתה בעת הכושר הלז'; והשווה דברי סלומון: 'כי הארץ הנשמה הלזו תעבד מבניה, לעורר בזה יעזר לאומתינו, ולאט לאט חנתער אדמת קדשינו מעפר שממותיה ותאיר פניה כימי קדם' (יהודה וירושלם, מהדורת קרסל, עמ' 13).

מחוסר אספקת מזון. אף המצב הביטחוני נתערער ופלחי אמלכס התנפלו מדי פעם על המתיישבים למטרת שוד ולהשגת גבול על-ידי העלאת עדרים על שדות המושבה. הפלחים הרהיבו עוז להציק לאנשי פתח-תקוה, הן בשל מספר המועט של המתיישבים והן משום שזילזלו ביהודים כלוחמים ('ואלד אל-מית'), שיש להראות להם גבורה וגבריות של אמת. כמו-כן הוסתו הפלחים על-ידי טייאן, שלא סלח למתיישבים על שהעדיפו לרכוש את אדמות קסאר על-פני אדמותיו. הפלחים בוודאי גם חפצו להפגין את אי-הכרתם בזכויות המתיישבים על גאולת-המריבה. אולם המתיישבים הדפו את המתנפלים פעם אחר פעם בחירוף נפש ובתקיפות והצליחו לגרשם מעל גבול נחלתם.⁴⁸ בצר להם, ולאחר התנפלות על מיכל כ"ץ, הזעיקו המתיישבים לעזרתם את הקונסול האוסטרי מירושלים, הרוזן קאבוגה, ולאחר התערבותו הנמרצת נאלצו שלטונות יפו להעמיד לדין את הפורעים שליחי טייאן. אנשי פתח-תקוה זכו בדין וטייאן הוכרח לשלם פיצויים. לאחר משפט זה, שגילה לעין כל את תמיכת הקונסולים במתיישבים, לא העז עוד איש מן הפלחים לפגוע במתיישבים ושקט נשתרר באיזור.

בפרוס חג-הפסח הראשון החליטו המתיישבים לערוך את 'הסדר' במקום, ואף הביאו לראשונה את משפחותיהם לימי החג. גוטמן ציין בדבריה הפתיחה בלילה הסדר, שחייבים לברך גם 'שהחינו' על כינון המושבה העברית הראשונה. שטמפר העלה בנאומו על נס את פועלם של גוטמן וסלומון וסיים את נאומו הנלהב בדבריה החזון הבאים:

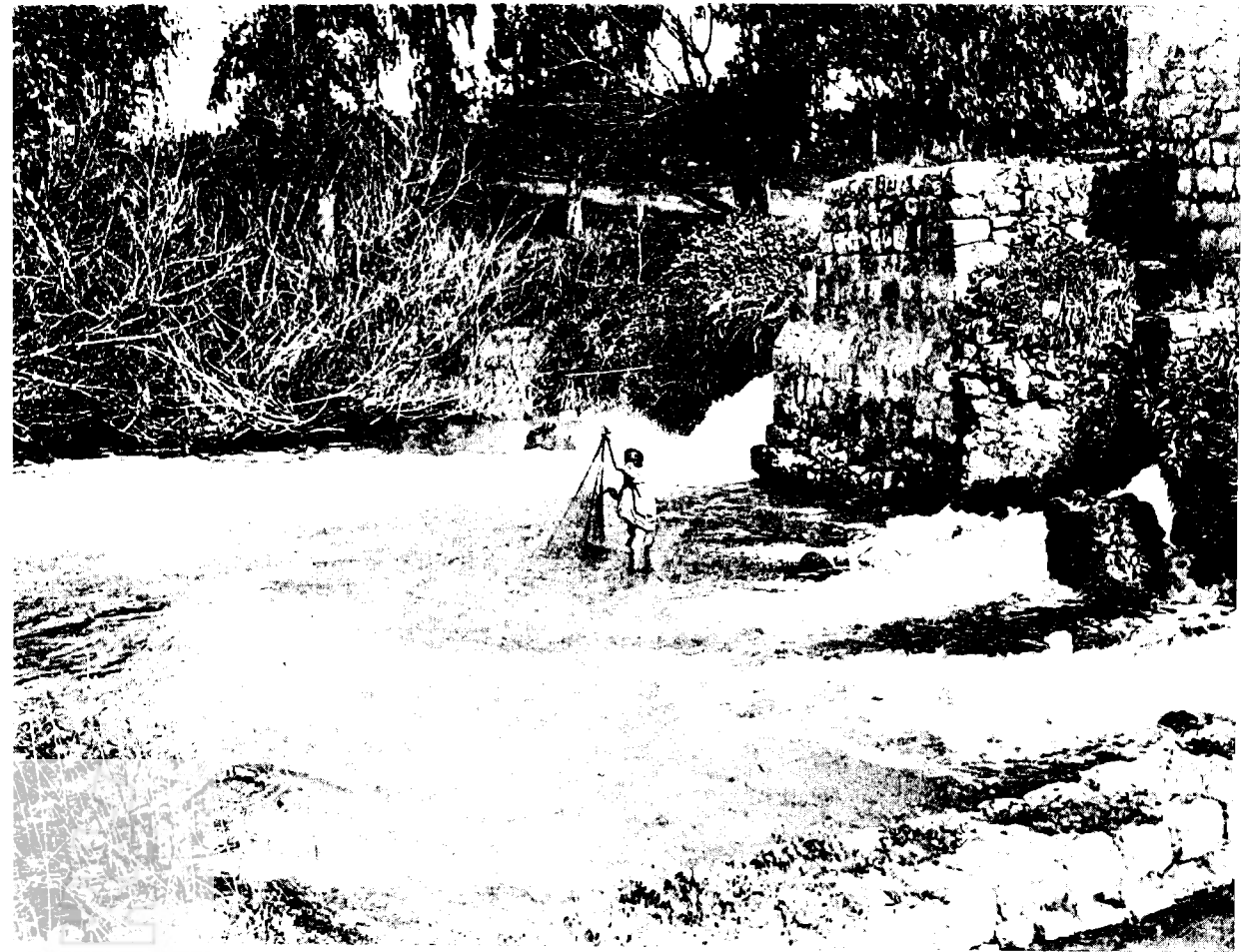
ארץ! הנה נמצאו לך כהיום גואלים, ואם כי מעטים הם היום הזה... למראה העשרה יקומו מאה, ולמראה המאה יקומו אלף ומאלף רבה ומרבכה — מיליונים. גם יומם גם לילה לא ננוח עד אשר תשובי אל קדמת נעוריק, להיות עטרת צבי בכל העולם!⁴⁹

ההדים הראשונים להצלחת המתיישבים עוררה התעניינות בקרב תושבי ירושלים, ומהם פנו אל סלומון בבקשה להצטרף לרוכשי האדמות ולמתיישבים. אולם סלומון ביקשם להמתין עד תום השנה הראשונה, עד לאחר הקציר, שעה שאפשר יהיה לערוך את מאזן השנה הראשונה. אם ימצא אז מספר מתאים של מועמדים, יפעלו המייסדים למען הרחבת שטח המושבה וירכשו אדמות נוספות.⁵⁰ משהגיעה שעת הקציר נתברר, שאכן ראו המתיישבים ברכה בעמלם ויכולם הראשון הצליח למעלה מן המשוער, אף כי בשעת הזריעה לא שעו לדברי האזהרה של הערבים השכנים על הבצורת הצפויה. בשמחה רבה קיימו המתיישבים לראשונה את המצוות התלויות בארץ: לקט, שכחה, פאה והפרשת תרומות ומעשרות, והחליטו להוביל מפרי-עמלם לירושלים, כדי להוכיח לבני-העיר, שלא טרחו לשווא. חלקי-התבואות של סלומון ושאר החברים הירושלים, וכן המעשרות, הועמסו על גמלים, והשיירה נכנסה בתהלוכה חגיגית לשכונת מאה שערים בירושלים. תושבי העיר הנרגשים באו בהמוניהם כדי לחזות במאורע ללא תקדים, שחקלאים יהודים מעלים לירושלים, כבימי קדם, מפרי עמל כפיהם. 'שלושת ימים שמחנו אז לפני ה' במאה שערים, בשירים ובקול רנה והלל לה'

48 תיאורים ראה: ספר היובל תרפ"ט, עמ' כב-כה; המליץ (תרל"ט), גיליון 16.

49 ספר היובל תרפ"ט, עמ' כו-כו; סלומון (לעיל, הערה 8), עמ' 197-198; ראב, עמ' 72.

50 ספר היובל תרפ"ט, עמ' כז-כח.

טחנה על שפת הירקון (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי)

אשר הפליא חסדו לנו לשימנו לתקומה בארץ הנבחרה.⁵¹ רבים ביקשו להסתפח אל המתיישבים, אך הללו עדיין עמדו בסירובם למסור נחלותיהם. על שמחת היבול העיב מצבם הכספי הקשה של המתיישבים, שכן עלו השמירה, המשפטים והבקשישים בדמים מרובים. אף היבול המבורך לא איזן את ההוצאות המרובות. חלק מן המתיישבים הפסידו את הונם המושקע עוד בשנה הראשונה.⁵² בוטלו חיי השיתוף, ומעתה עמד כל

51 זרח ברנט, זכרונות, הובאו לדפוס ע"י י" שחטר, ירושלים תרפ"ט, עמ' 15; ספר היובל תרפ"ט, עמ' כט-ל.

52 בין היתר הפסידה משפחת ראב את כל כספה ונשארה למעשה מחוסרת קרקע. יהודה ראב עבר לעבוד כשכיר אצל גוטמן. אביו אליעזר עסק בפרנסות שונות.

אחד ברשות עצמו. אך איש לא נטש את המקום. על אף תעמולת השטנה⁵³ החליטו לעשות עתה צעד נוסף, ולקנות את חלקות האדמה הנותרות, כדי להגדיל את מספר המתיישבים ולהיפטר מן השכן הצורר.

גוטמן, סלומון וגרינגרט קנו עתה מטייאן 8,500 דונם ב-60,000 פראנקים (= 3,000 נפוליאון), והתחייבו לפרוע סכום זה בשלושה תשלומים. (למעשה עלה עתה הדונם 7 פראנקים, לעומת 5 פראנקים לדונם באדמות קסאר.) בלב כבוד חתמו על העיסקה, כי לא ידעו אם יוכלו לעמוד בתשלומים ולמצוא קונים לכל החלקות. הם חילקו את האדמות למאה חלקים, וכל חלק ('נומר') הוצא למכירה בשש מאות פראנקים (מחיר הקרן), מזה שלישי במזומנים והיתרה בתשלומים.⁵⁴ רכישת שטח כה נרחב היתה מעשה נועז ביותר, ואף על-פי כן נטלו שלושת היוזמים את הסיכון על עצמם, כדי לבסס את היישוב הצעיר ולהוציאו למרחב.

המייסדים וה'הירקונים'

לאחר פרסום ההצעה לרכישת אדמות בנחלה החדשה, נתכנסה בסוכות תר"ם אסיפת החברים החדשים, שבפניהם הוצגו חשבונות ההוצאות וההכנסות של השנה הראשונה. כיוון שנתקרב בינתיים זמן הפירעון של השטרות וגברה מצוקתם הכספית, לא דיקדקו היוזמים עם הבאים לקנות מהם אדמה. מי שהיה מוכן לשלם את מחיר החלקה כולה, או שלישי מזה במזומנים ואת היתר בתשלומים לשיעורין, נתקבל ברצון. חוסר-ההקפדה בבחירת המתיישבים לעתיד היה אחר-כך לרועץ להתפתחותה של המושבה והירבה מחלוקת ומפח-נפש. "מ סלומון נשא בפני המתכנסים נאום נלהב, רצוף מוטיבים לאומיים, שעיקרו היה הקשר לארץ והתובה להחיותה. בין היתר אמר:

כל יהודי הגואל וקונה קרקע בא"י, הרי הוא קונה עולם ושמחתו שמחת עולם... את החלק הראשון של גאולת הארץ כבר קיימנו בחלק זה; עתה עלינו ועל הבאים אחרינו לקיים את החלק השני: לעבדה ולשמרה, ולהשיבה לחשיבותה הקדומה, בהיות ישראל על אדמתו.⁵⁵

תוך זמן לא רב נמכרו 82 חלקים; מהם רכש רע"י שלזינגר 10 חלקים בשם חותנו הרב הלל ליכטנשטיין מקולומיאה. עם הקונים האחרים נמנו: משה צבי לוינסון, שהשתייך לכולל סובאלק (ליטא), ממייסדי מאה שערים, פעיל נלהב למען גאולת אדמה ותכניות להתיישבות וחרד קיצוני, שהיה לאחר מכן מראשי המדברים של המתיישבים החדשים; אשר זליג בלום, לימים חתנו של

53 ראה למשל כרוז של עסקני כולל הו"ד (הלבנון, תוספת לגיליון 50, ה' אב תרל"ט), המטילים ספק, אם בכלל מסוגלים יהודים לעבודת האדמה:

בני ישראל הם חלשים מטבעם ורפי ידיים, ולא יוכלו לעבוד עבדה קשה וגם לא כישמעאלים הישראליים, כי הישמעאלים הולכים ערומים ויחפים ואוכלים מאכל הכפרים, והישמעאלים הם ונשיהם עומדים שלוש שעות לפני אור היום וליקטו בשדה, ואת אשר לקטו בשלוש שעות, מוליכים משא על ראשם וילדיהם על כתפיהם, דרך שלוש שעות אל תוך העיר, ובבואם — מוכרים את כל אשר ליקטו עבור שני זילבר-גרושן. והנה מלבד כי לא כהאנשים הישמעאלים האנשים הישראליים ונשיהם, אשר תכבד עליהם העבודה הזאת (כדרך הפלחים) נשאלה: המשני זילבר-גרושן יוכלו להתפרנס איש ישראל ואשתו המינקת?

54 ראה גם דרויאנוב, ג, עמ' 285. אחר כך ניקנה גם 'הרבע' האחרון, שנותר לפלחי אמלבס, אולם הקנייה לא אושרה על-ידי השלטונות כחוק, ודמי הקדימה שניתנו לפלחים ירדו לטמיון. רק בשנת תרמ"ב נרכשו אדמות אלה על-ידי "מ פינס.

55 ספר היובל תרפ"ט, עמ' לח-לט.

לוינסון, יוצא משפחה חסידית, שהיגר לארצות-הברית, צבר שם הון ובהשפעת לוינסון עלה ארצה, הצטרף למתנחלים והתבלט מאוחר יותר כעסקן רב-פעלים;⁵⁶ משה ריינהרד, אלתר וינקלר, יצחק יעקב מליפנא. לקונים הובטחה עזרה בבניית בתים וברכישת ציוד וכלים, ואף הובטח להם שימוש חופשי במי-הבאר לתקופה מסוימת. רוב הקונים היו חסרי כל מושג בעבודה חקלאית, ורק מעטים מהם התכוונו להתיישב מיד. איש גם לא בדק, אם אמנם יוכלו 'הקונים' לפרוע את כל התשלומים, ומה מידת התאמתם מבחינה חברתית. לימים נתברר, שהסתננו ביניהם לא מעטים שהיו אנשי ריב ומדון. אמצעייהם הכספיים של רובם הספיקו לקניית האדמה בלבד, או אף לסילוק התשלום הראשון, ועל כן נאלצו ללוות כספים בריבית והסתבכו בחובות. בין הקונים החדשים היו חברי 'עבודת אדמה וגאולת הארץ' לשעבר, וכן בני חבורת-התיישבות אחרות, שכבר עברו ובטלו מן העולם.

רוב הקונים נמנו עם כולל אונגארן ומיעוטם עם כולל סובאלק. אנשי כולל אונגארן ('שומרי החומות') התרכזו סביב חצרו של הרב מי"ל דיסקין מבריסק, שעלה לירושלים בתרל"ח והיה למנהיגו של מחנה הקנאים. נמצא אפוא, כי מבחינת ההשקפות והגישות בענייני דת והווי היה קיים פער של ממש בין הקונים החדשים ובין המייסדים, שרובם המכריע היו מתונים בדעותיהם, ופער זה העמיק אחר-כך את הסכסוכים בין שתי הקבוצות. הצטרפותו של שלזינגר לקונים האצילה על המפעל יוקרה רבה, ואכן קיבלוהו המתיישבים החדשים כמנהיגם הרוחני. שלזינגר ראה בעבודת האדמה מעין עבודת קודש, השתדל להחדיר את דעותיו בקרב המתנחלים ולהדביקם בהתלהבותו.⁵⁷ עתה הוחל במדידת המגרשים ובהגירתם. בראשית השנה נמדדו 48 מגרשים ולפי החיכון היו הבתים צריכים לעמוד בארבע שורות בצורת ריבוע או מלבן, ובחורך הרפתות והגרות. שורות הבתים נועדו ליצור חומה שתקיף את המושבה מארבע רוחותיה, ובה שערים ספורים, לשם ביטחונם של המתיישבים ומשפחותיהם. בראשית החורף תר"ם הושלמה גם קניית האדמות מטייאן, ושלושת הקונים שילמו כרבע הסכום במזומנים והפקידו שטרות על היתרה. יצוין, כי גרינגרט היתנה במפורש, שיהיה אחראי לחלקו בלבד, ועל-כן נפלה האחריות העיקרית על סלומון וגוטמן. המייסדים החלו בהקמת בתיהם על הגבעה הראשונה (עתה: 'ככר המייסדים'), לאחר שהעבירו את משפחותיהם למושבה. הגבעה היתה למרכזה של פתח-תקוה, ועל-כן כינו את המייסדים גם בשם 'אנשי הגבעה', לעומת החדשים, שברבות הימים נקראו 'הירקונים', על-שם נחלתם, שהיתה סמוכה לגדות הירקון.

בו' חנוכה תר"ם נערכו לראשונה בחירות לוועד של 'חברת פתח-תקוה', שכללה עתה את כל בעלי האדמות, ותיקים כחדשים. הוסכם לבחור 'בדעות נעלמות', בוועד בן שבעה חברים לניהול ענייני החברה והמושבה, 'ומבלי ועד זה לא יעשה דבר בעבודת השדה ובחברה'. זכות הבחירה ניתנה לכל בעלי האדמות, בין שישבו בפתח-תקוה ובין שישבו עדיין בירושלים, ולכל בוחר ניתן מספר קולות כמספר ה'נומרון' שרכש. ברור היה מראש, כי הסדר זה היקנה יתרונות בולטים ל'חדשים' וקיפח את

56 על לוינסון ובלום ראה בספר היובל תרפ"ט, עמ' קלה-קמג.

57 לקראת חלוקת האדמות בנחלת טייאן ציווה רע"י שלזינגר על המתיישבים לנהוג בקדושה ובטהרה, 'וביום טרם יוטל הגורל, יגזר תענית ציבור; בבוקר אחר טבילת העוג'ה [= הירקון] יתפלל תפילת הושענא רבה. אחרי התפילה יאמרו תהילים מהחל ועד כלה ... וכן יעבור היום בצום ובתפילה ועבודה עד הלילה, אשר אז יעשו סעודה גדולה' (דרויאנוב, ג, עמ' 292, הערה).

נוף הירקון

מעמד המייסדים. כמו־כן נקבע, שחמישה מחברי הוועד ייבחרו מבין היושבים בירושלים ורק שניים — מבין המתיישבים בפועל.⁵⁸ המייסדים ויתרו מדעת על זכויות־יתר, כנראה כדי להניח את דעתם של החדשים, ואולי גם האמינו בסתר־לבם, שלוועד היושב ברובו בירושלים ממילא לא תהיה השפעה מרובה על הנעשה במקום. תוצאות הבחירות לא היו מפתיעות: ברוב הקולות זכו שני מנהיגי 'החדשים' (מ"צ לוינסון — 81; א"ז בלום — 75); אחריהם באו נציגי המייסדים (גוטמן — 74; סלומון — 71), ואחריהם: יעקב בלומנטל, שהיה אמנם מן המייסדים, אך מקורב למחנה הקנאים (71 קולות), ויחזקאל מגדלסון, מן החדשים (50 קולות). אופייני הדבר, כי יוסף ריבלין, מנהיגו רבי־ההשפעה של 'הוועד הכללי' זכה ב־22 קולות בלבד, עובדה המעידה על היחסים המשובשים שבין כולל 'שומרי החומות' ובין 'הוועד הכללי'.⁵⁹

חורף תר"ם היה מן הקשים ביותר. גשמי־עוז ניתכו על המושבה, ואף שלגים פקדוה. נחל מוסררה

58 ראה תקנות הבחירות ורשימת הבוחרים, ספר היוכל תרפ"ט, עמ' לו.
59 א' טרופה, יסודות — לתולדות פתח־תקוה, פתח־תקוה תש"ט, עמ' 52–53.

גאה שוב, ושבועות רצופים נותקה המושבה מן הדרך ליפו. אך הפעם היו אנשי פתח-תקוה למודי ניסיון והכינו צורכי מזון בעוד מועד, ואליעזר ראב פתח חנות מכולת במושבה. סבל המשפחות היה ללא-נשוא, כי בנייתם של בתים רבים טרם נסתיימה, ואילו בניית בתים אחרים היתה כה גרועה, עד שהבתים התמוטטו לאחר הגשם הראשון. ילדים ונשים חלו בקדחת ובמחלות אחרות, ורבים נאלצו לשוב לירושלים.⁶⁰

משהגיעו הראשונים מבין רוכשי אדמות טייאן למושבה לאחר פסח תר"ם, כדי להתיישב בנחלתם יחד עם משפחותיהם, נתגלעו הסכסוכים במלוא היקפם. הוותיקים דרשו מן החדשים למלא את התחייבויותיהם הכספיות, אך רק 16 איש פרעו את מלוא חובם. החדשים תבעו להקצות גם להם מקום לבניית בתים על הגבעה והנה נתברר, שקנייתם כללה רק את האדמות שליד גדות הירקון, ואילו מגרשים לבניית בתים עליהם לרכוש בנפרד. עוד קודם לכן ביקשו החדשים להשתחרר מהנהגת גוטמן וסלומון,⁶¹ ועתה הביעו את חשדותיהם בגלוי וקבלו על אונאה ומעשים לא כשרים. גם הבדלי ההשקפות גרמו עתה חילוקי-דעות חריפים באשר לאורח-החיים, וכן בלטו ההבדלים החברתיים: בעוד הוותיקים נמנו ברובם עם שכבות האמידים והיו יוצאי משפחות נכבדות בירושלים, באו רוב החדשים משכבה דלה ועממית, והיו מחוסרי כל ניסיון ציבורי, בהיותם נתונים בכל להשפעתה של הנהגת הקיצוניים בירושלים, שלא חדלה מלהתערב ולהשיא עצות.

לא חלף זמן רב והחדשים תבעו לזרז את חלוקת הקרקעות והודיעו על חפצם להתיישב על אדמותיהם. לא הועילו האזהרות החמורות מפני הקדחת והביצות. צמחיית חוף הירקון ושפע המים קסמו להם; בטוחים היו בסיכויי ההשקאה, הדיג והמרעה. על-אף חוסר-ניסיונם החקלאי החליטו להיפרד מ'אנשי הגבעה' ולהתיישב על גדות הירקון. ביניהם היו גם אנשים שחיפשו רווחים קלים וחשבו למצוא את אלה דווקא באזור המפתח למראית-עין. רק אחדים רכשו מגרשים על הגבעה, והיתר החלו להקים במשך קיץ תר"ם מבנים על גדות הירקון, או שהחכירו את שדותיהם ובאו רק מדי פעם מירושלים כדי להשגיח על עבודת החוכרים הערבים. כעשרים משפחות ישבו על הגבעה וכחמש-עשרה התיישבו בקרבת אדמותיהם.

אך הסכסוכים בין 'אנשי הגבעה' ובין 'הירקונים', שנתמכו בידי חורשי מזימות ואנשים מן החוץ, הלכו והחריפו. מסע-הסתה חריף התנהל נגד גוטמן וסלומון, שהואשמו בכוונה לנשל את המחדשים מאדמותיהם. בייחוד גברה ההסתה נגד סלומון, שהיה ידידו של ר"מ פינס, נציג 'קרן מזכרת משה', אשר נגדו התנהלה אז מלחמת-חרמה מצד חוגי הרב דיסקין. הועלה חשד, שמא מתכוון פינס להקים, בעזרת ידידו סלומון, בית-ספר חילוני במושבה ומשום כך תמך במתיישבים הוותיקים.⁶² מחרחר-ריב מירושלים הוסיפו ללבות את אש המחלוקת, והחדשים גם תבעו לבחור ועד חדש במקום, כדי להוציא את הסמכויות מידי גוטמן וסלומון. האחרונים גילו אורך-רוח ואחריות ציבורית, לא שעו לדברי ההסתה ואף הביאו ביזמתם את ר"י ריבלין לפתח-תקוה, וזה ניסה לשכנע

60 ראב, עמ' 75-76.

61 34 איש מבין החדשים חתמו בט"ו בשבט תר"ם על מסמך, הממנה את לוינסון ובלום 'לעמוד בפרץ עבורינו מכל צד' ומייתה את כוחם 'להוציא ולקבל את הקושאנים מאת ר"ד גוטמן, הן בטובתו והן בע"כ' (!). כן תבעו 'לחלק את הנחלה ע"י האינג'ינר ולהושיב שומרים על החבואות ולתקן את כל אשר יהי' מעוות בעיניהם' (דרוואנוב, ג, עמ' 291).

62 ראה שם, שם.

את החדשים, בעזרת הרופא ד"ר מזוריקי, לבל יקימו את בתיהם במקום הנגוע בקדחת. אך ריבלין לא הצליח לשכנעם; 'הירקונים' המשיכו לבנות את בתיהם, ולכתחילה אף נדמה היה שההצלחה האירה להם פנים מבחינת גידולי-השדה ופוריות האדמה. הם גם סירבו לשלם את יתרת חובם, אף לאחר 'דין תורה' בירושלים, שציווה עליהם לפרוע את החוב. משום כך נאלצו גוטמן וסלומון לכסות מכספם את שאר החוב לטייאן, דבר שכמעט רושש אותם.

בשלהי הקיץ נראו כבר התוצאות העגומות הראשונות. אולם 'הירקונים' סרבו לנטוש את מקומותיהם, חרף הפורענות הקשה שנתרגשה עליהם.⁶² על גדות הירקון פשטה מחלת הקדחת, והיה צורך להוליך חולים ליפו ולירושלים. היו גם אחדים שנספו במקום. 'הוועד הכללי' בראשות הרב שמואל סלנט פרסם אזהרה חמורה, 'כי כל ההוצאות של החולים של פתח-תקוה על החברה פתח-תקוה הם', ובשום פנים לא ישאו בהוצאות החולים, 'ואם לא תשאו במשא ההוצאות הללו, חובה עלינו — ונעשינה — להכריז ולהודיע בכל כתבי העתים מהמכשלה של החברה, וימנעו רבים מלסכן עצמם ולבא להסתפח בנחלת פתח-תקוה'.⁶³

אך משבר פקד גם את 'אנשי הגבעה', כי שנת תר"ם היתה שנת-רוזן. התבואה לא עלתה יפה, ואף אל הגבעה הגיעה הקדחת. נסתמנו סימנים ראשונים לערעור המושבה. רוכשי קרקעות מבין 'הירקונים' ניסו למוכרן לכל דורש, ונתגלעו תופעות עגומות של ספסרות. גרינגרט נאלץ להתריע בשם החברה מעל דפי ה'חבצלת' על מעשים אלה: 'כל באי החברה קיימו וקיבלו עליהם לעבוד את אדמת הקדש אם על-ידי עצמם ואם על-ידי אחרים, אך לא יחללוה לעשותה כלי חפץ לבצע על-ידי חבולותיהם באונאת בני אדם'.⁶⁴ יתירה מזו: בירושלים נדפסו שטרי-מקנה על מכירת ד' אמות קרקע במושבה ליהודה מחוץ-לארץ, לשם קיום המצוות התלויות בארץ, בעוד שלמדפיסי השטרות לא היו כלל אדמות במושבה. ושוב יצא גרינגרט וזעק: 'מעשה תעתועים ואחיות עינים; המוכרים קנו חלקם לא בנחלת חברתנו ולא על האדמה בכלל כי באויר השמים'.⁶⁵ המסיתים נגד ההתיישבות ניצלו את המצב והכריזו, כי 'בין פתח-תקוה ושכונת הירקונים ביחס לקדחת ולא כלום, וכל שומר נפשו ירחק משניהן'.⁶⁶

המשבר מגיע לשיאו

חומרת החורף של שנת תרמ"א (1880/1) הגדישה את הסאה. מיי-הירקון עלו על גדותיהם, ובתי-החומר התמוטטו, 'הירקונים' נותקו לתקופת-מה מן המושבה וסבלו מרעב, בהצטופפם בבתים שעוד נותרו, עד אשר הצילום 'אנשי-הגבעה'. אך גם הקדחת גברה והפילה חללים מבין היושבים על

62 לימים כתב רא"ל פרומקין עליהם: 'ולא חשבו אחריתם... ולא חסו על חייהם. לחמם היה לחם קטניות דורות ואשר טחנו ואפו אותם באגנות וימלאום כרשם מבצק בלתי אפוי כל צרכו ולבסוף נפלו למשכב ולא היה להם רופא וחינין ויכרעו הרבה לרגלם והסכו על נפשם אסון רב ונורא. וביתוד החל המות במגלו לקצור את הנשים והטף' (דרויאנוב, ג, עמ' 523).

63 הודעת בית דין צדק מי"ז אב תר"ם; דרויאנוב, ג, עמ' 287-288. המתיישבים כונו בהודעה: 'אנשים אשר לא חסו על נפשם ועל זרעם והשליכו עצמם מנגד למקום אשר הוא דראון לכל בשר'. אף-על-פי כן טוען הספר 'מוסד היסוד', כי ר"ש סלנט רצה להקים ישיבת אברכים בנחלת טייאן, כדי לקרב את הגאולה... (עמ' 108).

64 חבצלת (תר"ם), גיליון 38.

65 שם, גיליון 39-40.

66 ספר היובל תרפ"ט, עמ' מד.

גדות הירקון. הרוב נמלט לירושלים, ורק מעטים עברו לגבעה. היישוב על חוף הירקון התמוטט, ועתה ניצלו גם השכנים הערבים את המצב, פשטו על השדות והרכוש ולבסוף שדדו גם מן הבתים שניטשו. כעבור שנה מייסודו לא נשאר שריד מיישוב 'הירקונים'. המשבר נתן אותותיו גם בגבעה. מפעם לפעם נותק היישוב מיו עקב השטפונות. עזיבת 'הירקונים' השפיעה גם על הוותיקים וקרוביהם בירושלים כתבו להם, שירחמו על עצמם ומשפחותיהם ויעזבו את המקום המסוכן וישבו לירושלים.⁶⁷ גם היחסים עם 'הירקונים' שהתיישבו עתה ביניהם החריפו. בקיץ תרמ"א פקדה הקדחת גם את הגבעה, ורבים חלו ומהם שגם מתו. בשל המחלה המשתוללת שבתה העבודה, ובין כך היה יכול השנה גרוע. המושבה נידלדה והכספים אזלו. בקשת המתיישבים לתמיכה מן הכוללים בירושלים הושבה ריקם, והחלו גם עזיבות מבין אנשי הגבעה. לקראת סוף הקיץ נותרו 66 נפשות בעשרה בתים, ועל-כן החליטו גוטמן וסלומון שיש לנטוש לפי שעה את המקום, ובייחוד משום שקרבה שנת שמיטה (תרמ"ב), שבה בין כך אי-אפשר לעבד את האדמה. בכ"ה תמוז תרמ"א עזבו הוותיקים את גבעתם,⁶⁸ ונותר רק מספר מצומצם של אנשים, לשמירה על הרכוש. ביום כיפור תרמ"ב היה עוד מניין בדוחק, ובסוכות אף זה לא. סלומון חלה וחזר לירושלים, שטמפר שהה בחוף-לארץ וגוטמן וראב עברו ליפו, כדי להשיג משם על רכוש המושבה. הנחלה הוחכרה כולה לערבים. אך לא חלף זמן רב ונתברר שהכל יורד לטמיון; הפלחים שדדו והרסו את אשר הותירו המתיישבים.⁶⁹

שלוש שנות התלאות והייסורים דילדלו את אמצעי הקבוצה, שנשאה בעול הכספי הכבד של הניסיון ההתיישבותי. עשרות בני-ירושלים איבדו את רכושם הדל, בריאותם, ומהם אף קיפחו את חייהם. המריבות והסכוכים שליוו את המשבר בשנה האחרונה הרתיעו רבים מלתת ידם לניסיונות נוספים,⁷⁰ אולם מנהיגי שתי הקבוצות לא אמרו נואש והחליטו לפעול למען שיקום המושבה.

התארגנות מחודשת

עתה נתגלעו חילוקי-הדעות בכל חריפותם. 'הירקונים' והקרובים להם מבין החוגים הקנאים נתארגנו באגודה בשם 'אגודת מייסדי היישוב', ולפי בקשתם נאות הרב מ"ל דיסקין לקבלם תחת חסותו ולהיות פטרון לאגודה. התאגדותם היתה מכוונת בכירור להתחרות במייסדים וכדי להציג את עצמם כנציגיה הלגיטימיים והבלעדיים של המושבה. 'כתב-ההתקשרות' מכ"ו סיון תרמ"א דיבר על ייסוד האגודה לשם עשיית 'תיקון חברת פתח-תקוה אשר היא כמעט נהרסת', ולבחור מקום טוב להתיישבות.⁷¹ הקושאן יירשם על-שם הרב דיסקין, וכל התנהגות החברה יהיה רק על-פי פקודתו. האגודה תבצע את תכניתה בעזרת תמיכה מחוף-לארץ, ולשם כך אף תשגר שליחים ותנהל מסע-תעמולה.⁷² בין החותמים על המסמך הופיעו גם שמותיהם של נתן גרינגרט, יעקב בלומנטל,

67 שם, עמ' מו.

68 ד' גוטמן, הצפירה (תרמ"ב), גיליון 15.

69 ראב, עמ' 82-83, 86.

70 ראה דברי הרצברג על הסיבות לכישלון פתח-תקוה, המגיד (תרמ"ב), גיליון 24, ובתוך: ש' יבניאלי (עורך), ספר הציונות, ב, תל-אביב תש"ב, עמ' 168.

71 דרויאנוב, ג, עמ' 302-304.

72 יומי האגודה מציינים, שהאגודה נוסדה כבר כביכול בח' תמוז תרל"ט, כלומר בימי התארגנות 'הירקונים', וזאת כדי להצביע על 'וחק' של שנתיים לאגודתם.

אליעזר ומשה ראב, אך הללו הודיעו שמעולם לא חתמו על הכתב. בין החותמים היו רע"י שלינגר, א"ז בלום ומ"צ לוינסון, מבין ראשי 'הירקונים'; חתמו גם רבים שלא היתה להם כלל נחלה בפתח-תקוה, ובעיקר פעילים מרכזיים של כולל 'שומרי החומות'. בראש החותמים עמד ע"ז היוזדורף, מראשי כולל הו"ד שבנו מרדכי שלמה היה מן הקונים הראשונים של אדמת פתח-תקוה והתיישב עליה בשנת תרמ"ג.⁷³

האגודה זכתה לתמיכה עקבית של רי"ד פרומקין בעיתונו 'חבצלת', אשר במשך שנים עשה תעמולה לרעיון עבודת האדמה, הדגיש את חשיבותו מבחינה כלכלית, מוסרית, דתית ואף לאומית, ואף פרסם פעם כפעם כרוזים של חברות ויחידים. אולם מאז שמשכו החסידיים את ידם מן הניסיון לרכוש את אדמות יריחו והיזמה עברה לידי הפרושים, שוב לא נזכרו כל הניסיונות להתיישבות מעל דפי ה'חבצלת', בשל קשריהם עם 'הוועד הכללי' ועם ראשי הפרושים, שרדפו קשות את ה'חבצלת' בשנים ההן. אף לראשיתה של פתח-תקוה אין זכר בעיתון, ורק במאמרו 'ועוד על דבר עבודת אדמה', שעינקו נתייחד לתכנית של גאולה, באה בסופו ההערה: 'גם בירושלים נתעוררו עתה עניים אחדים לנסות כחם בעבודת האדמה ויספחו את החברה אשר ביפו'.⁷⁴ בשנים הרל"ט-תר"ם התייצב פרומקין בעיקר במערכה נגד פינס, נציג 'קרן מזכרת משה', כתבעו כי החברה הלונדונית תייסד מושבות חקלאיות כפתרון לעוני בירושלים, מושבות שתהיינה מבוססות על עבודה עצמית ולא על עבודת זרים, ולא כפי שטען פינס, שבשלב הראשון יש ליישב על האדמות רק בעלי-אמצעים.⁷⁵ היחסים בין פרומקין לפינס הלכו והחריפו, ואין כל ספק שגם בשל כך התקרבו פרומקין לחוגי הרב דיסקין, רודפי פינס, מה גם שהסתייג מקבוצת מייסדי פתח-תקוה, בשל קירבתה ל'וועד הכללי', וכמעט עד קיץ תרמ"א לא הזכיר כלל את שם המושבה מעל דפי עיתונו. כך נוצרה הברית המזוהה בין מחנה הקנאים ובין י"ד פרומקין, שוחר ההשכלה.

משביקשה 'אגודת מייסדי היישוב' לתת פומבי לתכניתה ולפרסם קול-קורא ליהודי חוץ לארץ, פנתה לפרומקין, שהסכים לפרסם את הכרוז 'קול מעיר' מעל דפי עיתונו.⁷⁶ לכרוז זה אופי 'לאומי' מובהק. הכרוז מצביע על התעוררותם הלאומית של העמים ועל הצלחת התיישבותם של הגרמנים בארץ-ישראל ('אנה נוליד חרפתנו, בראותנו כי זרים יבואו בגבולנו, גויים ממדינת ווירטענברג'), ומטעים את הצורך לעלות ולהתיישב בארץ-ישראל כצעד לגאולה מפני השואה המתקרבת. כל קטע בכרוז מסתיים בפסוק: 'שובי בתולת ישראל שובי אל עריך אלה'. הפתרון המוצע: שיתוף בני הגולה ובני ירושלים במפעל של גאולת הארץ ועבודת האדמה: 'לכונן מושבות בארצנו הקדושה לבנות הנהרסות ולנטוע הנשמות'. אין גם לחשוש מן הערבים, ש'אין להם שנאה כבושה על עם ישראל',

73 ראה לעיל, בהערה 53, על כרוזו של כולל הו"ד. על מ"ש היוזדורף ראה: ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו, ה, עמ' 2356.

74 חבצלת (תר"ם), גיליון 8.

75 ראה בעיקר מאמריו של פרומקין: 'על דבר עבודת האדמה', חבצלת (תרל"ט), גליונות 1-6, 8, 10; והשווה: "קלנר, 'התיישבות חקלאית כאלטרנטיבה לעוני', בטחון סוציאלי, חוברת 9-10 (טבת תשל"ו), עמ' 154-158. יצוין, כי לאחר ניסיון העלייה בתרמ"ב, שינה פרומקין את דעתו ובתרמ"ד כבר הזהיר מפני עליית עניים לארץ-ישראל!

76 חבצלת (תרמ"א), גליונות 36-37. נדפס גם בספר היובל תרפ"ט, עמ' נג-נט, ואצל דריאנוב, ג, עמ' 293-302. וראה שם בהערה עדותו של טוביה סלומון, כי אכן היה פרומקין מחבר הכרוז. ייתכן, שמחברו העיקרי היה מ"צ לוינסון, אך מסתבר שפרומקין ערך את הדברים ואולי אף הוסיף עליהם. על כל פנים מבטא הכרוז רעיונות שפרומקין דגל בהם במשך שנים. תאריך הכרוז: ג' אב תרמ"א.

ויש סיכוי רב לשיתוף פעולה. אף להפרעות מצד השלטונות אין לחשוש, וחברי 'אגודת מייסדי היישוב' נכונים להיות החלוץ לפני המחנה, אם יתנו בידיהם את האמצעים, ובראש וראשונה כדי לשקם את פתח־תקוה.

במאמרו 'לך עמי בא בחדריך',⁷⁷ הביע פרומקין תמיכה בלתי מסויגת באגודה ובתכניתה. אין מנוס מגורל יהודי בשום מקום בגולה, ויש לשוב לארץ־ישראל ולהפריח את שממותיה. פרומקין המליץ על האגודה, שחבריה 'מנוסים ובקיאים' ועוד 'פעלו גדולות ונצורות'. תקנותיהם (ראה להלן) הן בעיניו 'חוקים ישרים ותקנות נכונות'. אף לאחר מכן, ייחד פרומקין מקום בעיתונו להודעות ולידיעות של האגודה.

התקנות שפורסמו באותו זמן,⁷⁸ הכריזו על קבלת מרות הרבנים וזכותם להתערב בענייני האגודה, והרב דיסקין נזכר בתור 'סוכן החברה'. הכוונה אינה לגרוע מהכנסות החלוקה, ומטרתם לקיים את אורחות חייהם כמקובל מדור דור, 'והכל כמנהג האשכנזים בעיה"ק ירושלים'. חינוך הבנים יעסוק בתורה בלבד, 'שלא יכלו זמנם בתורה', ועל האגודה ימונה רב בעל סמכויות נרחבות שגם ידאג שכל המתיישבים 'יקיימו כולם את כל המצוות התלויות בארץ כדת'. התקנות פירטו את סדרי ההתנחלות, אירגון החיים הקהילתיים והנהגת העדה ודרכי ההצטרפות של בני הגולה תוך אומדן ההוצאות הנדרשות.

ברור היה עתה לכל המעוניינים, ששיקומה של פתח־תקוה אפשרי רק בעזרת הגולה. אולם פניית האגודה היתה ללא תוצאות, על־אף הרושם של הכרוז 'קול מעיר' וכל ההודעות ההצהרות שבאו בעקבותיו.⁷⁹ גם שליחותם של א"ז בלום וא"ש לויטאן בשם האגודה לא הועילה הרבה. האגודה לא קנתה שום שטח־אדמה, ואיש לא ידע לאן הלכו הכספים שנאספו.⁸⁰ לא ארכו הימים וקול האגודה נדם כליל.

קבוצת המייסדים לא אמרה נואש ולא חשבה כלל לנטוש את המערכה. ניסיונם הכושל נחשב בעיניהם רק כשלון חולף. בטוחים היו המייסדים בסיכויי ההתיישבות בפתח־תקוה, ועזה היתה אמונתם, כי נכון למושבתם עתיד מזהיר.⁸¹ על־כן, כצעד כנגד 'אגודת מייסדי היישוב' ניסחה קבוצת המייסדים בחנוכה תרמ"ב את תקנותיה של 'חברת פתח־תקוה',⁸² בעת שעמדו לקנות נחלה ביהוד

77 שם, גיליון 38, י"ב אב תרמ"א.

78 דרויאנוב, ג, עמ' 305–327; ספר היובל תרפ"ט, עמ' סא–עב.

79 ראה למשל מכתבו של רוד גורדון, עורך המגיד, ל'אגודת מייסדי היישוב', ספר היובל תרפ"ט, עמ' עג–עד.

80 כדוגמה לדרך־פעולתה, שנתכוונה בעיקר לאסוף כספים למען חבריה, אפשר לצטט ממכתבו של אחד מחלמידי של רי"ל דיסקין אל יהושע זאב אבנר מסובאלק, שהתעניין בסיכויי ההתיישבות. בתשובה מכ"ח אלול תרמ"א נכתב בשם הרב דיסקין: 'ע"כ העצה היותר טובה לקחת חלק אצל מייסדי היישוב פה, אשר כבר קנו להם אחזת קרקעות והננו שולחים לכם תקנות החברה שלהם, והחפץ להיות חבר ישלח ב' אלפים ר"כ. וכאשר יודיעו לו הזמן שיוכל לבוא הנה, יבוא וישא ברנה אלומותיו. ומה שתחפצו לשלוח איש הנה הוא לחינם, כי לא יודע לו שום דבר' (!). ראה: א' דרויאנוב (עורך), 'מימים ראשונים', א, תל־אביב תרצ"ה, עמ' 99–100.

81 אמונתם זו השתקפה במכתב שפרסמו בהצפירה (תרמ"ב), גיליון 15, שבו תוארה תמונת העתיד, כי יעשו את המושבה 'לגן עדן ולנוה מחד ונעים מאין כמוהו', משום שלדבריהם 'משני עברי הנחל "אודזע" יוכל לצמוח צמר־גפן ואורז אחרי כמה הכנות להכשיר את האדמה לצמחיה כזאת. בעמקים צלחו עצי פרי, רמון ותאנה וכל פרי חמד וגם פרי עץ הדר, כי מעינות אפיקי מים נוזלים שם בימי הקיץ ... מפאת מערב של הקולוניא יצלח הגפן ויעשה פרי הלולים'.

82 דרויאנוב, ג, עמ' 336–343; ספר היובל תרפ"ט, עמ' מז–נב.

לשם מגורי המתיישבים שיחדשו את המושבה ובעת המשא-ומתן לקניית 'הרבע' הנותר של אדמות אמלבס, בעזרת י"מ פינס, שהשקיע מאמצים רבים בשיקום המושבה. תקנות אלה נוגדות במידה ניכרת את הרוח הקנאית הקיצונית שבתקנות 'אגודת מייסדי היישוב'. אמנם אף הן קובעות מינוי של מרא דאתרא, 'אשר בני ירושלים סמכו ידיהם עליו', אך סמכויותיו מוגבלות, שכן הגיעו למסקנה שהכפפות למוסדות בירושלים תכשיל את המתיישבים כבעבר, והמרות הירושלמית לא תתקבל על דעתם של בני-הגולה, שעזרתם היתה חיונית לחידוש המושבה. על-כן נקבע, כי רק ליושבים במושבה הזכות לנהל את ענייניה; דעה אחת לכל מתיישב (ללא הבדל של גודל החלקות), ואין מתערבים בחיי הפרט. המגמה הבולטת בתקנות — סילוק האפוטרופסות הירושלמית — היתה ללא ספק תוצאה של שיתוף-פעולה בין פינס ובין קבוצת הראשונים ושל הפקת הלקחים מגיסיונם במשך שלוש שנים. התקנות פירטו את סדר-החיים במושבה המשוקמת, את דרכי העיבוד החקלאי והמיסוי הפנימי, את אורחות חיי הציבור ועקרונות העזרה ההדדית, כשבפתחה ובעילה מודגשת חובת השלום והריעות, לבל יחזרו המחזות העגומים של המריבות הפנימיות ותוצאותיהן. החברה נוסדה כדי 'לכבוש הדרך לשוב אחינו באה"ק ע"מ לעבוד את אדמתה ולקיים המצוות התלויות בה, למען תרום קרן ישראל בכבוד, ולא יהי עוד חרפה בגויים'.

הברית שבין פינס ובין המייסדים הביאה לשליחותו של אברהם קופלמן לרוסיה, לשם מכירת החלקות ב'רבע' האחרון ולשם משיכת המתיישבים החדשים, שהיו חיוניים לשיקומה של המושבה.⁸³ שליחות זו הניבה פירות ואיפשרה את התחדשותה של פתח-תקוה בשנת תרמ"ג. נתקיימה צוואת אליעזר ראב: 'חייב אדם להשריש בקרקע... אל תטוש נחלת אביך!⁸⁴ 'אם המושבות' קמה לתחייה.

אין ערוך לחשיבותו של הניסיון הראשון להקמת מושבה יהודית עצמאית בכוחות עצמיים של בני-ירושלים והנלווים אליהם, חרף התיסכולים, התלאות והכישלונות שהיו מנת-חלקם של הראשונים. היתה זו פרשה רבת הוד ותפארת, מעשה חלוצי ללא תקדים. דרושים היו רצון עז ותעצומות נפש, הזדהות נפשית עם המניעים הרעיוניים ודבקות ללא סייג במטרה, כדי לנטוש מעונות מסודרים בתוך חומות העיר העתיקה ומחוצה לה, שבהם חיו בשקט ובשלווה, בנחת ובפרנסה טובה (לפחות חלק מהם!), כדי ליטול על עצמם שליחות הרת-סכנות, וללכת בעיניים פקוחות אל תוך יסורי הקדחת, הסבל, הרעב, הכפור, השטפונות ולעבודה מפרכת שלא היו מורגלים בהן בתנאים חמורים. מן האוויר הירושלמי הצח הלכו בידועין לאקלים משתית, לארץ ציה ושוממה, ללא עזרה ותמיכה, ללא הגנה מספקת מפני שודדים ורוצחים, וסיכנו את עצמם ואת בני משפחותיהם במשך שלוש שנים של תלאות ומצוקה.

83 ספר היובל תרפ"ט, פרק יג; פרק יד, ז.

84 ראב, עמ' 82.

חלוצים אלה השקיעו בנחלותיהם את כל כספם ואף שקעו בחובות רבים, ובמשך כל שנות היאחזותם לא זכו לתמיכה כספית או לתרומות מחוץ־לארץ. כל אשר רכשו והשקיעו — היה משלהם בלבד.⁸⁵

ייתכן, שלא ידעו להעריך בעצמם את חשיבות משימתם והעזותם החלוצית, אך בעמידתם בהתמדה ובגבורה, תוך קבלת עול של ייסורים מאהבה, הורו את הדרך לשליחות חלוצית לאומית וסללו את המסילה להתיישבות היהודית. בני ירושלים שהקימו את פתח־תקוה ואף הצליחו בשיקומה לאחר הניסיון הכושל הראשון, יצרו את החוליה המחברת שבין היישוב הישן ובין היישוב החדש.

85 'עשרה אנשים הרוצים קבצו על־יד את כל הונם, באומץ לב ובגבורת רוח בצעו את חפצם והוציאו לערך מאה אלפים פרנק טרם באו אל המנוחה ואל הנחלה אשר אותה נפשם מבלי איש תומך בהם ומבלי משען ומשענה'. ובעוד המושבה הגרמנית שרונה 'העלה כפורחת' הודות לחמיכתם הרבה של הנוצרים בגרמניה, הרי 'הקולוניסטים היהודים לא נושעו מאת אחיהם באירופא ברב או במעט, אך בעצמם נשאו וסבלו את המשא הגדול הזה' (הצפירה, חרמ"ב, גיליון 15).